

Hvem ved, hvornår ryggen begyndte at værke? Professionspluralisme i det sociale klagesystem

TURF BÖCKER JAKOBSEN, forsker ph.d., SFI – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd

Who Can Tell When the Back Started to Ache? Professional Pluralism within the Social Appeal System

This article looks into the relationship between monism and polycentrism within the Danish Social Appeal System. Taking departure in ethnographic descriptions of decision-making processes in a Regional Board, the complicated pattern of interaction between law and medicine is investigated. The article illustrates how institutional difficulties arise when the attempt to establish specialist medical knowledge as an expression of objective and positivist science fails. The article locates the dilemma in a theoretical context of Late- or Post-Modernity, pointing out that reflexivity and a lack of faith in professional knowledge is a central feature of the contemporary citizen. In conclusion, the match between this empowered citizen and the Social Appeal System, structurally unchanged since its implementation in the 1970s, is questioned.

Keywords: det sociale klagesystem, monisme og polycentri, professioner og viden, post-modernitet.

»Spørgsmålet om retlig pluralisme eller polycentri over for retlig monisme bliver ofte debatteret som et enten eller. Enten betragter man retten som et inkohærent sæt af normer og afgørelser, eller man betragter retten som et monistisk system af normer og afgørelser. I den retlige praksis er konflikterne og dermed polycentrien tydelig: Ofte debatteres retlige spørgsmål ud fra forskellige argumentationspositioner. Den, der gennemgår det retlige materiale, som har betydning for afgørelsen, støder på flere forskellige tilgange til problemet, eller i hvert fald materiale, der kan fortolkes som støtte til forskelligartede tilgange til problemet. Samtidig er praksis jo en kilde til indblik i monismen, for så vidt som praktikerer erfarer og gennemlever, at denne pluralitet skal afløses af en bestemt afgørelse. Sagen skal afgøres, og afgørelsen må ofte bero på skabelse af større entydighed, i hvert fald for det foreliggende tilfælde. Inkohærens og polycentri synes således at være fundamentale træk ved det retlige materiale og ved den retlige afgørelsesproces, samtidig med at tendensen mod harmonisering og monisme er en virksom bestræbelse og til dels et uomgængeligt aspekt

af den retlige afgørelsesproces. Kohærens og konflikt eller monisme og polycentri er således ikke et »enten/eller«, men et »både/og«.

(Zahle 2005, s. 339)

Zahle er citeret i sin helhed ovenfor, fordi han med sin nuancerede fremstilling får peget på et væsentligt træk ved enhver form for retsanvendelse. Monisme og polycentri udgør respektive retlige talepositioner, men i den konkrete praksis vil begge elementer almindeligvis kunne registreres. Zahle gør sammesteds opmærksom på, at monismen nok har præget og domineret retstænkningen gennem flere århundreder, men at den juridiske praksis til enhver tid er kendetegnet ved en række »polycentriske symptomer« (Zahle 2005, s. 332). Betydningen af disse polycentriske træk øges dog i disse år og modtager derfor også forstærket opmærksomhed.

Denne artikel tager Zahle på ordet og undersøger forholdet mellem monisme og polycentri i en konkret sammenhæng, nærmere bestemt behandlingen af en række klagesager i et socialt nævn. Tilgangen er etnografisk, hvilket betyder, at den primære bestræbelse i analysen handler om at komme tæt på, udforske og forklare *social praksis*. Det er den faktiske proces omkring nævnets afgørelsesvirksomhed, som er i centrum, og datamaterialet består derfor primært af observationer fra hverdagen i nævnssekretariatet. Med artiklen diskuteres et særligt polycentrisk »symptom« i det sociale nævn, nemlig det samspil – eller mangel på samme – som findes mellem de tilstedeværende kundskabstraditioner. Her tænker man inden for administrative nævn og råd almindeligvis på relationen mellem juraens repræsentanter og lægdommerne (fx Henrichsen 1997). I denne sammenhæng er det i stedet tendensen til *professionel pluralisme*, som gøres til genstand for nærmere undersøgelse. Nærmere bestemt diskuteres det, hvordan speciallægenes diagnostiske form for viden indvirker på nævnets afgørelsesvirksomhed.

Artiklens hovedargument er, at et tæt 'parløb' mellem juridisk og medicinsk kundskab ligger som en forudsætning i klagesystemets struktur, men at dette samspil bliver tiltagende svært at orkestrere. Det skyldes ikke mindst, at der fra forskellige kanter stilles spørgsmålstejn ved speciallægen som producent af sikker viden, hvorved dennes erklæringer mister tyngde for afgørelsesvirksomheden. Som en tese foreslås det, at disse vanskeligheder bør ses i sammenhæng med en samfundsudvikling, hvor borgernes tiltro til autoritative udlægninger af individuelle anliggender begynder at smuldre. En konsekvens af udviklingen er fremkomsten af en mere kritisk og refleksiv borgertype. Denne borger synes imidlertid i dårlig samklang med et ankesystem, som grundlæggende bygger på klagemyndighedens *repræsentation* af den enkelte.

Artiklen er struktureret på følgende måde: Efter en kort præsentation af forskningsstrategien og det sociale ankesystem som undersøgelsesfelt gennemgås to eksempler på behandling af nævnssager. Den første case viser, hvordan speciallægeerklæringer finder anvendelse i ankesystemet ved at *understøtte* det socialretlige fortolkningsarbejde. Dette kan betragtes som den monistiske og formelt set ønskværdige situation. Med den anden case

illustreres det, hvordan samspeilet mellem kundskabstraditioner bliver en langt mere kompliceret proces, når den kommer under indflydelse af en aktiv og kritisk borger, der insisterer på sin ret. I den konkrete sag opstår polycentrien, fordi det bliver tydeligt, at lægevidenskaben ikke tilbyder nogen objektiv kundskab om det forhold, der er sagens kerne, nemlig klagerens ryglidelse. Spørgsmålet er, hvem der i grunden bedst ved, hvornår ryggen begyndte at værke. Efterfølgende diskuteres nogle af de samfundsmæssige udviklingstræk, som de polycentriske symptomer i nævnet kan siges at spejle. Artiklen afsluttes med en perspektivering, hvor der spørges kritisk til, om det sociale klagesystem med sin nuværende organisering udgør en holdbar socialretlig løsning i et postmoderne velfærdssamfund.

Forskningsstrategi

Artiklen bygger på etnografiske studier af hverdagspraksis blandt sagsbehandlere i et socialt nævn. Studiet i nævnet var af to måneders varighed og indgik i et forskningsprojekt, hvor arbejdet med de sociale klagesager også blev fulgt på tæt hold i en kommunal socialforvaltning og i Ankestyrelsen (Jakobsen 2004).¹ Undersøgelsen indebar forskellige typer dataindsamling, herunder observation af nævnsekretariatets arbejde og med et særligt fokus på forskellige mødeaktiviteter (nævnsmøder, sagsbehandlermøder, uformelle diskussioner om sager, mv.). Desuden gennemførtes interviews med sagsbehandlere, nævnsmedlemmer og ledelse, ligesom dataindsamlingen indebar læsning af en bred vifte af dokumenttyper, herunder sagsakter, årsberetninger, resultatkontrakter, mv.

Med en etnografisk metode fokuseres der på de konkrete handlinger, som udspiller sig mellem grupper af mennesker i bestemte sociale og kulturelle sammenhænge (Jakobsen 2006). I det aktuelle tilfælde bestod forskningsstrategien i at undersøge, hvordan en mangfoldighed af informationer (primært i form af sagsakter), behandles i en bestemt kontekst (det sociale nævn); og hvorledes det for aktørerne bliver muligt på baggrund af bestemte muligheder og begrænsninger (juridisk metode, forhandlingsprocesser, tid, økonomi, mv.) at skabe grundlag for entydige administrative afgørelser. Etnografien åbner således en dør for, at den »retlige praksis«, som Zahle refererer til, kan udforskes på nærmeste hold.

1 Det skal bemærkes, at de empiriske undersøgelser blev foretaget inden strukturreformens gennemførelse, og at placeringen af de sociale nævn pr. 1. januar 2007 er blevet ændret fra de tidligere (14) statsamter til de nuværende (5) statsforvaltninger, som er geografisk sammenfaldende med de nye regioner. Den grundlæggende organisering af nævnets arbejde (med et juridisk sekretariat og deltagelse af lægdommere i en stor del af sagerne), som undersøges her, har ikke ændret sig med reformen.

Samtidig skabes der med den etnografiske tilgang mulighed for at nærstudere *sociale processer*, og det er måske her, at forskningsstrategien har vist sig særlig anvendelig med hensyn til diskussionen af retlig polycentri og monisme. Rettens fortsat solide monistiske tendenser medfører, at det juridiske arbejde leder til såvel domsafsigelser som administrative afgørelser, og at disse som regel fremtræder med en rimelig grad af klarhed og entydighed. Men særligt for den administrative afgørelsesvirksomhed gælder det, at *vejen frem* mod afgørelsen udgør en form for sort boks for de udenforstående. Etnografiens styrke er ikke mindst, at metoden giver mulighed for at fange praksis i luften og stille skarpt på de sociale processer, som overhovedet skaber grundlaget for retlige afgørelser.

Sagsgangen i det sociale nævn

Formelt set udgør sagsgangen i de sociale nævn en relativ enkel procedure. Nævnsekretariatet modtager borgerens klage fra kommunen, der har vedlagt de sagsakter, som er fundet relevante. Klagen gennemgås af en sagsbehandler, der vurderer, om sagen kan antages, det vil sige om nævnet er kompetent til at tage stilling til klagespørgsmålet. Herefter sendes sagsakterne til høring hos klageren, der skal have mulighed for at læse kommunens sagsfremstilling og komme med indsigelser. Efter høringsfristens udløb kan den egentlige sagsbehandling begynde. På grundlag af dette arbejde formulerer den pågældende sagsbehandler en indstilling til afgørelse, som enten afgøres administrativt eller forelægges på et nævnsmøde.

Hvis sagen afgøres administrativt, det vil sige uden fremlæggelse på nævnsmøde, kan der *enten* være tale om en »formandsafgørelse«, hvor sekretariatets ledelse (statsamtmanden/direktøren eller kontorchefen) godkender indstillingen, *eller* om en afgørelse, som sagsbehandleren træffer på egen hånd. Hvis sagen forelægges ved et nævnsmøde, kan der være tale om *enten* »forenklet« *eller* »egentlig« behandling. Som udgangspunkt er det udelukkende sager til egentlig behandling, der diskuteres på mødet. I de forenkledte sager følges sekretariatets indstilling, med mindre et nævnsmedlem ønsker sagen »trukket frem« til egentlig behandling (se eksemplet nedenfor).

På undersøgelsestidspunktet bestod det sociale nævn af statsamtmanden som født formand samt fem medlemmer eller lægdommere, udpeget af socialministeren efter indstilling fra henholdsvis kommuneforeningen i amtet, amtskommunen, LO, DA og De Samvirkende Invalideorganisationer.² I nævnsmøderne deltog desuden de sekretariatsmedarbejdere, som havde udført sagsbehandlingen og udformet indstillingen til afgørelse. I det

2 Efter strukturreformen består nævnet af direktøren for statsforvaltningen i regionen samt kun to medlemmer eller lægdommere, udpeget af socialministeren efter indstilling fra kommunerne i regionen og De Samvirkende Invalideorganisationer (retssikkerhedsloven § 45, stk. 2).

pågældende nævn præsenterede de også deres egne sager for medlemmerne, men den praksis varierer fra sted til sted.

En stor del af sagsbehandlernes daglige arbejde består i at få reduceret det foreliggende materiale i en grad, så det bliver muligt at tage stilling til det, der nu kan skabes enighed om, er »sagens kerne«. Den juridiske destilleringsproces foregår dels individuelt, når sagsbehandleren arbejder sig gennem sagens akter, og dels kollektivt, når sagen diskuteres i forskellige kollegiale fora. De vanskeligste sager, fx i forbindelse med implementering af ny lovgivning, skaber ofte uenighed om, hvilken forståelse af problemstillingen, der skal gøre sig gældende, og dermed også om, hvad sekretariatets indstilling til afgørelse bør være. Sådanne diskussioner og konflikter er der så at sige plads til i et velfungerende nævnsekretariat.

Netop de særligt vanskelige eller uklare sager vil som hovedregel blive forelagt på et nævnsmøde, og her er situationen for sagsbehandlerne pludselig en anden. Ved præsentationen af sagen over for lægdommerne må sekretariatet tale med én stemme. Det har på den ene side at gøre med hensynet til kollegialiteten; det ville være socialt uacceptabelt, hvis kolleger i afgørelsens time stillede spørgsmålstejn ved sagsbehandlerens forståelse af sagen. Men fremvisning på mødet af åbenlyse uenigheder mellem sekretariatets professionelle ville derudover fremstå decideret undergravende for deres egen virksomhed. Fra sekretariatets side handler nævnsmødet om at få truffet de rigtige afgørelser, men også om at få truffet afgørelser i stort antal. En mødedagsorden med mellem 30 og 40 sager, som forventes afviklet på under to timer, er ikke usædvanligt.

I de følgende afsnit præsenteres forløbet omkring behandlingen og afgørelsen af to af disse sager. Fokus i de to cases er primært rettes mod diskussionerne på nævnsmødet, herunder særligt på aktørernes inddragelse af speciallægenes kundskab i form af speciallægeerklæringer. Det er vigtigt at notere, at der i nævnet ligeledes optræder en anden type lægelig viden, nemlig den som længekonsulenterne repræsenterer. Både kommune og nævn har egne lægeeksperter tilknyttet. Disse læger vurderer og fortolker indholdet af speciallægenes erklæringer til brug for den administrative afgørelsesvirksomhed, men de har ikke nogen direkte kontakt til den pågældende borger eller patient. Forholdet mellem de to typer lægeviden skaber, som vi skal se, sine egne problemer og konflikter.

Monistiske tendenser: speciallægeerklæringen som objektiv videnskab

Den første sag vedrører en mand, der forgæves har søgt kommunen om en forhøjelse af satsen på sin førtidspension. Indstillingen fra nævnsekretariatet er, at kommunens afgørelse stadfæstes. Sagen er medtaget på nævnsmødet som »forenklet«, det vil sige som en af de sager, medlemmerne forventes at have læst igennem, men som ikke diskuteres på mødet, med mindre lægdommerne har kommentarer til sekretariatets afgørelsesforslag.

Det har en af lægdommerne dog netop i denne sag. Lægdommerens argument er, at selve ordvalget i den speciallægeerklæring, som har dannet grundlag for vurderingen af klagerens forhold, har haft afgørende betydning for afslaget på en forhøjelse af pensionen. Borgerens sygdomssituation er beskrevet som »stabil« i lægeerklæringen, og det indikerer en positiv tilstand. Den relevante betegnelse bør være »kronisk«, noterer lægdommeren, det vil sige en anerkendelse af, at der ikke er nogen udsigt til, at vedkommende får det bedre. Hun fortsætter:

Lægdommer 1: »Det er det ene ord, der afgør, hvad der skal ske. Det er jo en fejl i lægeerklæringen, og derfor mener jeg, at han er til højeste (pensionstrin)!«

Formand: »Det mener vores lægekonsulent så ikke, men det har du bemærket?«

Lægdommer 1: »Det har jeg bemærket!«

Formand: »Nu stiller vi ikke bare uddybende spørgsmål. Nu har vi rykket den op, så vi tager den helt fra begyndelsen«

[Der argumenteres frem og tilbage nogle minutter]

Lægdommer 1: »Det bliver jo fremstillet i lægeerklæringen, som om han er skizofren!«

Formand: »Vi skal altså op imod vores egen lægekonsulent!«

Lægdommer 2: Jeg er nok enig i indstillingen.«

[et par af de andre lægdommere udtrykker tilsvarende deres enighed]

Formand: »[Lægdommer 1] får dissens på den her!« [afslutter hurtigt og går videre til næste sag]

Når der fra lægdommerens side stilles spørgsmålstejn ved indstillingen i en sag til forenklet behandling, som ifølge logikken i sagsgangen ikke burde give anledning til større overvejelser, bliver det vigtigt for nævnets formand at få nogle solide argumenter på banen. Det retoriske skyts hentes i dette tilfælde hos videnskaben, når der henvises til, at en anden afgørelse vil betyde, at den faglige enighed mellem speciallæge og lægekonsulent underkendes. Det, som formanden reelt spørger om, er, hvorvidt lægdommerne er parat til at tage et sådant ansvar på deres skuldre.

I et efterfølgende interview med en af de sagsbehandlere, som deltog i nævnsrådet, kommer diskussionen mellem formanden og lægdommerne tilfældigvis op. Det viser sig her, at enigheden i sekretariatet om speciallægeerklæringen er mindre entydig, end mødebehandlingen umiddelbart gav indtryk af:

Interviewer: »Det er ikke meget, der bliver trukket frem på nævnsrådene fra de sager, der er sat på til forenklet behandling?«

Sagsbehandler: »Nej, nej. Og den der blev trukket frem sidste gang, det var helt fint.«

Interviewer: »Nå, okay? Den skulle måske have været ændret?«

Sagsbehandler: Den skulle have været ændret, efter min mening. Og det er utrolig skarpsindigt set af [lægdommer 1], for det var lige nøjagtig der, hvor den var øm, hun fik sat fingeren (...). Det er skarpt gjort, det dér!«

Interviewer: Ja... Hun fik dem så ikke drejet rundt, de andre [nævnsmedlemmer og formand].«

Sagsbehandler: »Neej, fordi... så grov var den heller ikke.«

I den pågældende sag havde speciallægens formulering – og lægekonsulentens samstemmende fortolkning – med andre ord indflydelse på, hvordan borgerens juridiske stilling blev betragtet. Samme lidelse kan udmærket betegnes som både »kronisk« og »stabil«. Men ordene udtrykker forskellige perspektiver på det samme fænomen, og valget er ikke ligegyldigt i en for borgeren særdeles vigtig sag om fremtidigt forsørgelsesgrundlag.

I denne sammenhæng er det navnlig værd at notere, hvordan speciallægeerklæringer tages i anvendelse som en form for autoritativ viden, lægdommerne ikke uden videre kan sætte sig ud over. Den juridiske formand henviser desuden til, at erklæringen ikke står alene, men ligeledes har været omkring nævnets egen lægekonsulent, og at det er denne videnskabelige enighed, der tales op imod. Datamateriale fra både det sociale nævn og Ankestyrelsen viser, at udsagn af denne type som regel har den virkning, at lægdommerne retter ind. I det konkrete tilfælde fastholder lægdommeren sin modstand, men dissensen ændrer ikke på sagens udfald og heller ikke på afgørelsens formulering. Borgeren har dermed ikke mulighed for at se, at der faktisk har været uenighed i nævnet om afslaget på hans ønske om forhøjet pension.

Denne form for *objektivering af beslutningsgrundlaget* udgør et effektivt redskab i den fortløbende konsensusdannelse, som er central for nævnets produktion af afgørelser. Objektiviseringspotentialer ligger i, at man som jurist kan bero sin opfattelse af sagen, ikke bare på sin egen faglige metode, men også på nogle eksterne instrumenter. Så længe andre faggrupperes viden kan betragtes på denne måde, kan man lade dem indgå som en slags konstant i det socialretlige fortolkningsarbejde. Og så længe forestillingen om disse instrumenters sandhedsstatus er intakt, kan man nøjes med at inddrage den skønsmæssighed, der ligger inden for ens eget professionelle felt. Lovgrundlaget på det sociale område er som bekendt rigeligt komplekst i forvejen.

Nedenfor diskuteres en af de situationer, hvor det imidlertid *ikke* lykkes at benytte speciallægens kundskab som objektiv videnskab. Ved en kritisk borgers mellemkomst bliver der i stedet tale om, at juraen og lægevidenskaben modarbejder hinanden i forhold til at fremstille samstemmende fortællinger om såvel klagens som klagerens karakter. Denne case anvendes efterfølgende som springbræt til at diskutere, om manglen på sikker viden og de medfølgende dilemmaer inden for klagesystemets rammer afspejler mere generelle samfundsmæssige udviklingstræk.

Polycentriske symptomer: labile lægelige oplysninger

Et af de anliggender, som det også lægeligt kan være vanskeligt at tage endegyldig stilling til, er spørgsmålet om, hvornår en bestemt lidelse eller svækkelse træder i kraft hos det enkelte individ. Ikke desto mindre er spørgsmålet relevant i mange sociale klagesager, eksempelvis i forbindelse med udbetaling af sygedagpenge og tildeling af førtidspension. I den aktuelle pensionssag er det netop usikkerheden om *tilkendelsestidspunktet*, som er genstand for diskussion.

Sagen omhandler en kvinde, der tidligere har klaget til det sociale nævn over kommunens afslag på den højeste førtidspension, hun mener sig berettiget til efter en arbejdsulykke, der over en årrække har invalideret hende i en grad, så hun ikke længere kan varetage nogen form for arbejde. Nævnet gav klageren medhold i den første ankesag og tildelte hende højeste pension med et par års tilbagevirkende kraft. Ulykken var sket nogle år forinden, men den tidligere afgørelse byggede på en speciallægeudtalelse, som fastslog tidspunktet for, hvornår kvindens erhvervsevne var »nedsat til en ubetydelighed«, hvilket ifølge loven er kravet for at modtage førtidspension på højeste sats. Klageren var tilfreds med pensionen, men ikke med tilkendelsestidspunktet. Hun anker derfor igen, denne gang i alliance med en advokat.

Når en borger klager over den afgørelse, det sociale nævn har truffet, er nævnet forpligtet til at genvurdere sagen. Hvis nævnet *fastholder* sin afgørelse, kan borgeren klage til Ankestyrelsen, der dog kun antager sager af såkaldt principiel eller generel betydning. Men nævnet kan også vælge at *genoptage* sagen, hvis man finder, at der er grundlag for helt eller delvist at imødekomme borgerens klagepunkter. Det vil normalt kun være tilfældet, hvis der er fremkommet nye oplysninger i sagen.

I den aktuelle sag har sekretariatet valgt at genoptage pensionssagen, og man foreslår samtidig en ny afgørelse hvad angår tilkendelsestidspunktet. Årsagen fremgår ikke direkte af den nye indstilling til afgørelse, som foreligger fra sagsbehandleren, da sagen bliver præsenteret på nævnsmøde for anden gang. Her henvises der blot til de »lægelige oplysninger«. Sagsbehandlerens dilemma er imidlertid, at der hverken foreligger nye oplysninger eller nye speciallægepapirer. Alligevel har sagen igen været forelagt en af nævnets lægekonsulenter, og tilkendelsestidspunktet er efterfølgende rykket godt et år tilbage.

På nævnsmødet skitserer sagsbehandleren forløbet for lægdommerne og forklarer, at »det er en sag, vi har haft før«. Flere af lægdommerne nikker tungt; klageren er velkendt. Sagsbehandleren nævner også, at vedkommende nu har engageret en advokat, og at borgeren vil lægge sag an mod nævnet, hvis hun tildeles fri proces. Sagsbehandleren forklarer videre:

Sagsbehandler: »Jeg har bedt lægekonsulenten om en meget udførlig beskrivelse. Jeg er glad for, jeg ikke er lægekonsulent på den her! Hun [klageren] er sådan én, der bombarderer os meget.«

Sagsbehandleren afslutter sin fremlæggelse med at sige, at det er en »kompromisløsning«, hun lægger op til. En af lægdommerne tager ordet med en tør konstatering af, at han »har det svært« med den foreliggende indstilling. Han undrer sig over, at lægeerklæringen pludselig er blevet trukket frem og tillagt betydning i sagsfremstillingen. Den har jo ligget på sagen hele tiden, og borgerens sygdomshistorie er ikke blevet belyst yderligere siden forrige behandling på nævnsmøde:

Sagsbehandler: »Du mener, at vi skulle have truffet den her afgørelse allerede første gang?«

Lægdommer 1: »Ja! Eller også har lægeerklæringen ikke betydning. Vi har intet nyt her! Dét er mit dilemma!«

Lægdommer 2: »Kan vi ikke sige, at vi retter op...? Det er jo meget en lægelig vurdering.«

Sagsbehandler: »Det var en anden lægekonsulent sidste gang. Der er jo ikke to, der vurderer ens.«

Samtidig er der risiko for, bemærker sagsbehandleren, at det alligevel ender med en retssag. Klageren imødekommes ganske vist et stykke ad vejen med den ny afgørelse, men hun vil muligvis gøre krav på mere. Lægdommer 1 er meget usikker på afgørelsen, men retter sammen med de øvrige nævnsmedlemmer ind efter sekretariatets indstilling. Sagen forlades til fordel for den øvrige dagsorden.

Adskillige dilemmaer rejser sig for nævnets aktører i denne sag, men vanskelighederne udspringer så at sige fra samme kilde. De »lægelige oplysninger« – som her omfatter både erklæringen fra speciallægen og de skiftende lægekonsulenters vurdering af samme – fremtræder ikke længere som endegyldige fakta. Der er med al tydelighed *ikke* tale om oplysninger, men om fortolkninger af en række komplekse menneskelige forhold. Hvem skal afgøre, hvornår ryggen begyndte at værke, når lægevidenskabens repræsentanter nu ikke kan blive enige om et svar? I nævnet, hvor man ligeledes har udvist vægelsind, skaber en sådan situation problemer.

Sagen slutter ikke her. Nogle uger senere meddeler sagsbehandleren på et internt møde i sekretariatet, at hun netop har modtaget et brev fra klagerens advokat med krav om betaling af fri proces samt betaling af omkostninger til advokaten selv. Argumentet for sidstnævnte krav er, at hvis nævnet blot havde truffet den rigtige afgørelse i første omgang, ville klageren ikke have set sig nødsaget til at engagere en advokat for at få ret! Brevet udløser på ny intens diskussion:

Kontorchef: »Spørgsmålet er, hvor vi står rent juridisk.«

Sagsbehandler: Det beror jo på en lægelig vurdering – og nu foreligger der jo altså en ny lægelig vurdering! Og der er som bekendt ikke to læger, der afgør ens. Vi snakkede netop om det her, lægekonsulenten og mig, og han sagde, at det ikke var lægeligt forsvarligt at gå længere tilbage [end det valgte tilkendelsestidspunkt], hvis man også skulle kunne se sig selv i øjnene. Men vi ved jo godt, at der er nogle læger, der kan købes, så at sige!«

Kontorchefen foreslår sagsbehandleren, at hun retter en forespørgsel til Kammeradvokaten, som er statens faste advokat i civile retssager:

Kontorchef: »Så får vi en regning, men det må vi tage med. Den er jo grim! Vi får en retssag, hvis [klagerens advokat] får lov af sit firma!«

Sagsbehandler: »Men advokaten har da fat i noget! Vi har lavet to forskellige afgørelser på nøjagtig det samme grundlag. Der var intet nyt! Så han har da sådan set ramt plet. Har vi handlet culpøst!?«

Når nævnet med sine skiftende fortolkninger selv har gjort det klart, at speciallægeerklæringen ikke udgør objektive kendsgerninger, tegner der sig nye dilemmaer i mødet med den borger, som er parat til at gå langt for at få ret. Nævnets aktører er udmærket klar over, at forløbet af sagsbehandlingen giver klageren gode kort på hånden. Man har ikke evnet at stå fast på den oprindelige afgørelse, og det er tydeligt for enhver, at tilkendelsestidspunktet er usikkert. Afgørelsen beror helt overvejende på klagerens helbredsmæssige forhold, og da nævnet er bekendt med, at hun formentlig vil kunne »købe« sig til den rigtige speciallægeerklæring, kan man på forhånd regne ud, at klagemyndigheden vil stå svagt i en retssag.

Dette ræsonnement var også begrundelsen for at ændre den oprindelige afgørelse til fordel for den valgte »mellemsvej«, hvor borgeren blev tildelt pension på højeste sats i en længere periode. Nu slår strategien imidlertid tilbage i ansigtet på nævnets aktører. Klageren stiller sig ikke tilfreds med kompromisløsningen; en mulighed, som allerede blev diskuteret på nævnsmødet. Sammen med advokaten sætter borgeren trumf på med kravet om betaling af den juridiske assistance. Den luns, der skulle få hende til at acceptere nævnets autoritet, har i stedet givet ekstra blod på tanden. Og retssagen truer stadig i horisonten.

Uden sikker viden

Sager som den ovenstående skaber vanskeligheder på flere planer for det sociale nævns aktører. Først og fremmest er det uheldigt at komme i en situation, hvor man taber et betragteligt antal af de sager, som borgerne rejser over for ankemyndigheden. Det svækker nævnets autoritet som fortolker af sociallovgivningen, og derfor er selve muligheden for, at en borger tyer til civile søgsmål, noget, der overvejes nøje. Det er også en del af baggrunden for, at man i nævnet gør sig tanker om mulige strategier, der kan iværksættes for at imødegå, at klagesager ender som retssager.

Derudover er der i denne type sager vægtige økonomiske overvejelser inde i billedet. Retssager er omkostningstunge – også fra et forvaltningsperspektiv. Ofte fremføres den påstand, at offentlige myndigheder på grund af ubegrænsede ressourcer kan kaste sig ukritisk ind i endeløse retssager. Argumentet er stærkt, da det bygger på den genkendelige

kulturelle formel, at relationen mellem borger og forvaltning har karakter af et møde mellem David og Goliat (jf. Herzfeld 1992). Billedet af bureaukratiet som et tungt og indifferent maskineri er populært, men det ignorerer de system- og omverdenskrav, der retter sig mod enhver offentlig instans. Selvom myndigheden ikke på samme måde som de berørte borgere har økonomiske vanskeligheder med at stå igennem langvarige retssager, så er der i realiteten stor opmærksomhed omkring det ressourceforbrug, som retssagerne afføder. Inden for det sociale klagesystem forstærkes dette forhold af, at der ikke er nogen central kasse til dækning af udgifterne. Disse påhviler alene ankemyndigheden.

Det er i dette lys, at de animerede udbrud fra nævnets aktører skal læses. Når kontorchefen i eksemplet oven for foreslår, at sagsbehandleren indhenter en udtalelse fra Kammeradvokaten, kan det ses som et forsøg på at minimere nævnets omkostninger – såvel økonomisk som symbolsk. I nævnet håber man dels på, at Kammeradvokatens udtalelse vil give nævnet større pondus i det fortsatte sagsforløb og måske endda bidrage med de argumenter, der kan bringe sagen sikkert i havn. Dels udgør de økonomiske omkostninger, der er forbundet med ydelsen, et acceptabelt tab. Det er faktisk billigt sluppet, hvis Kammeradvokatens inddragelse kan afbøde iværksættelsen af en retssag. Overfor den offensive borger og dennes professionelle hjælper må ankemyndigheden arbejde strategisk for at opretholde sin autoritet og legitimitet.

I de beskrevne pensionssager er det imidlertid ikke blot borger og forvaltning, der strides. Der er ligeledes tale om, at to fagligheder, der normalt kører parløb, er kommet i en tilstand af disharmoni. Når den medicinske og den juridiske profession, repræsenteret ved henholdsvis speciallægen og sagsbehandleren, kan sameksistere gnidningsfrit på det sociale område, hænger det sammen med, at der etableres en arbejdsdeling, hvor disciplinerne gives monopol på hver deres form for viden. På den måde kan de lægefaglige erklæringer indgå som en nogenlunde stabil faktor i den socialretlige fortolkningsproces. Den medicinske diagnosticering rummer ganske vist et omfattende rum for fortolkning, hvilket også involverer et tilsyneladende uskyldigt element som speciallægens ordvalg (»stabil« contra »kronisk«, jf. den første case). Men arbejdsdelingen mellem professionerne vil i de fleste tilfælde sikre, at denne usikkerhed forbliver usynlig for andre end de professionelle selv. Når speciallægens vurderinger tages i anvendelse uden for det lægevidenskabelige felt, objektiveres de som faktiske forhold, der kan bygges afgørelser på, og det ignoreres, at også denne kundskabstype er labil. Trækket muliggør et mere skridtsikkert beslutningsgrundlag for socialrettens aktører.

I det øjeblik manglen på robust viden ekspliciteres, eksempelvis som følge af divergerende fortolkninger af den samme speciallægeerklæring, opstår der imidlertid uklarhed om, hvilken viden der så at sige tæller. Organisationsteoretikeren W. Richard Scott (1995, s. 95) har pointeret, at mens det til andre tider var grupper som sandsigersker og præster, der stod som kontrollanter og markører af formel kundskab, så er denne opgave i nutidens sekulariserede samfund overtaget af professionerne. Dilemmaet for de professionelle aktører i det sociale nævn er imidlertid, at det ikke er indlysende, hvorledes disse kundskabs-

former skal forholdes til hinanden. I det øjeblik medicinsk viden mister sin objektivitet, truer det hele øvelsen med at producere entydigt rigtige afgørelser.

Polycentri, refleksivitet og det postmoderne samfund

Det forhold, at hverken jurister eller speciallæger længere betragtes som garant for sikker viden, henfører ikke specifikt til det sociale klagesystem, og heller ikke til retsanvendelse som sådan. Nærmere er det symptom på en generel samfundsudvikling, som måske er allerbedst beskrevet i Lyotards værk om *Viden og det postmoderne samfund* (Lyotard 1996). Her dekonstrueres selve muligheden for objektiv viden som en forestilling, der hører moderniteten til. Giddens har i stedet foretrukket at tale om »sen-modernitet« eller »radikaliseret modernitet«, men bygger derudover videre på en samtidsteori, som forsøger at indfange en række konsekvenser af samfundsudviklingen i det tyvende århundrede. Et nøglebegreb hos Giddens i diskussionen af radikaliseret modernitet er *refleksivitet*:

»Det karakteristiske ved moderniteten er ikke en dyrkelse af det nye for det nyes egen skyld, men derimod antagelsen om den altomfattende refleksivitet – som naturligvis omfatter refleksion over selve refleksionens natur. (...) Modernitet konstitueres i og gennem refleksivt anvendt viden, men lighedstegnet mellem viden og sikkerhed har vist sig at være en misforståelse. Vi befinder os i en verden, som grundlæggende konstitueres gennem refleksivt anvendt viden, men det er samtidig en verden, hvor vi aldrig kan være sikre på, at et givent element af denne viden ikke før eller siden revideres.«

(Giddens 1994, s. 40)

Denne »altomfattende refleksivitet« er ikke kun relevant på samfundsniveau, men slår også igennem på det individuelle plan, og netop forholdet til lægevidenskabelig kundskab udgør et godt eksempel. Borgerens refleksive og i stigende omfang anti-autoritære indstilling over for det, der tidligere udgjorde professionelle sandhedsregimer, rammer således hårdt på et felt som det medicinske. Muligvis hænger dette sammen med, at den form for viden, som lægevidenskaben tilbyder, eksplicit retter sig mod individets indre anliggender, det vil sige kroppens og sindets tilstand. Som søgende individer lægger vi os nødig fast på entydige systemforklaringer, men henter (også) viden og indsigt fra mindre kategoriske sandhedsapostle. Det gælder navnlig for fænomener som sygdom og lidelse, der subjektivt opleves som delvis uforklarlige, at vi angriber disse i en relativistisk og pluralistisk ånd (Skårderud 1999; Meeuwisse 2006).

Det forhold, der skaber særlige vanskeligheder inden for socialrettens rammer, er imidlertid, at den medicinske viden nødvendigvis må spille logisk sammen med juraens repræsentationsform for at der kan produceres legitime afgørelser. Her er det ikke speciallægen,

men *lægekonsulent*, der ofte bliver stillet i en prekær situation, da denne får til opgave at redegøre for spørgsmål, der fagligt set ikke gives klare svar på.³ Forholdet anskueliggøres under et interview med nævnets fast tilknyttede lægekonsulent. Samtalen vedrører netop den oven for beskrevne pensions sag:

Interviewer: »Det ser ud til at være sådan en sag, hvor der er meget skøn i det, og at det ikke er klokkeklart, at man på den måde kan sætte en dato for, hvornår man er berettiget til det ene eller det andet?«

Lægekonsulent: »Altså... Det kan man aldrig! Det vil altid være et skøn (i denne type sager). Det er jo ikke sådan noget, der sker sådan her [knipser med fingeren], med mindre man får hugget det ene ben af i en ulykke. Mange gange er det noget mere eller mindre degenerativt, og hvornår man når den grænse der, det er stadigvæk et skøn. Hvornår er ens erhvervsevne nedsat med to tredjedele? Det er jo fuldstændig arbitrært. Hvis man var startet fra scratch, og nogen kom med det forslag, at nu vil vi lave nogle inddelinger på det her: erhvervsevne på 50 procent, to tredjedele, ikke sandt? Man ville sige: du er ikke rigtig klog, hvordan skal man afgøre det!?«

Det sidste er et godt spørgsmål, men det skal man nu engang som lægekonsulent, og det gør man så. De beskrevne sager viser imidlertid, at den omsætning af viden fra et lægefagligt til et juridisk univers, som lægekonsulent skal foretage, kan være en vanskelig øvelse. Sværhedsgraden øges naturligvis i de sager, hvor sygdomssymptomerne er diffuse, for her vil man ofte komme ud for, at heller ikke speciallægerne er enige. Lægekonsulenten uddyber:

»Vi ved jo, at der er nogle speciallæger, som nærmest lever af at være speciallæger på den måde, at de altid tager bestemte patienters parti. Altså, hvis du vil have beskrevet din helbredstilstand virkelig dårligt, og du har piskesmæld eller fibromyalgi eller sådan noget, så er der bestemte læger, du kan opsøge, som er speciallæger, og som måske også er dr.med. Men det er jo altså fuldstændig afhængig af, hvem de er, hvad der kommer til at stå i deres konklusion.«

Heller ikke speciallægerne diagnoser udgør sikker viden, og derfor kan hverken de berørte borgere eller de professionelle indenfor ankesystemet slå sig til tåls med positivistiske forestillinger om eksistensen af endegyldigt rigtige afgørelser. Det er naturligvis stadig

3 Arbejdsdelingen mellem speciallæge og lægekonsulent er i øvrigt genstand for tilbagevendende diskussion og kritik. Inden for klagesystemet kritiseres speciallægerne ofte for at overskride deres kompetencer, når de ikke nøjes med at redegøre for borgerens helbreds mæssige forhold, men også angiver, hvilke ydelser vedkommende er berettiget til, fx i førtidspensionssager. Lægekonsulenterne kritiseres omvendt for at bevæge sig ind på speciallægerne kompetencefelt, når de begynder at diagnosticere borgerne frem for udelukkende at fortolke og klarlægge indholdet af speciallægerne erklæringer. Som artiklen her viser, er det ikke så enkelt at opretholde disse kompetencemæssige skillelinier i praksis.

muligt at argumentere i absolutte termer, men det nødvendigvis med den pluralistiske logik i baghovedet. Udsagnets sandhedsværdi vil hele tiden kunne udfordres og betvivles.

Et klagesystem med afsæt i fortidens idealer?

Det sociale klagesystem, vi har i dag, udspringer på linie med en stor del af de øvrige administrative klageinstanser af 1960'ernes velfærdsplanlægning. Ankesystemerne blev udtænkt i en periode, hvor velfærdsstaten var i sin store udbygningsfase, og dermed også på baggrund af et synssæt på både borger og samfund, som efterhånden ligger nogle årtier tilbage. Samfundsforståelsen i de vestlige lande på den tid bar præg af en ny optimisme, særligt med hensyn til statens voksende betydning og herunder også videnskabernes og professionernes bidrag til udvikling og fremgang (Schön 1983). Med afsæt i en historisk diskussion af socialt behandlingsarbejde i Danmark karakteriserer Villadsen (2006) perioden på følgende måde:

»Velfærdsplanlægningen er et moderniseringsprojekt par excellence. Den er båret af en ambition om at foretage endelig problembestemmelse og opstille universelle definitioner på velfærd, en tiltro til sikker viden om en tro på, at professionalisering og faglig ekspertise udgør godartede kræfter. Velfærdspolitikens behandlingsarbejde trækker på ekspertdiskurser i form af økonomi, sociologi, psykologi og ikke mindst medicin, hvorved bl.a. medicinske analogier om »diagnose«, »helbredelse« og »normal funktionsevne« bliver overført til det sociale område.«

(Villadsen 2006, s. 35-36)

Etableringen af det sociale klagesystem indskrives sig på selvindlysende vis i denne velfærds politik. Det forekommer på dette tidspunkt logisk, at man må etablere administrative klageinstanser, som er uafhængige af ministerierne, som kontrollerer forvaltningens arbejde og sikrer borgerens rettigheder – alt sammen på et videnskabeligt grundlag. Det tager ikke modet fra velfærdsplanlæggerne, at der på det sociale område er tale om et råmateriale – menneskelige anliggender i form af krop, psyke og sociale relationer – som det kan være vanskeligt at foretage »endelig problembestemmelse« på. Der indgås på det sociale felt en alliance mellem en vifte af ekspertdiskurser, hvor lægevidenskab kommer til at spille en særlig autoritativ rolle.

Denne konstruktion, som i vid udstrækning udmøntes med 1970'ernes socialreformer, forudsætter imidlertid ikke kun et særligt blik på staten og dens rolle. Klagesystemets organisering fordrer også en bestemt forståelse af borgeren. Villadsen uddyber om velfærdsplanlægningens sociale arbejde:

»Hvad er klientens stilling i den ekspertdrevne behandlingsdiskurs? For det første er det eksperter og ikke klienten selv, som har taleret i denne diskurs. Klienten er altid repræsenteret, men nu er det af fag eksperter frem for [som tidligere] af velmenende fattigundersøgere. Klienten skal bringes til en erkendelse af sit hjælpebehov og af kompleksiteten af sin situation, således at den professionelle kan foretage en objektiv problembestemmelse af ham.«

(Villadsen 2006, s. 38)

Også her er den generelle beskrivelse af socialpolitikken rammende for vores specifikke eksempel. Hos klageinstanser er klienten netop altid *repræsenteret* – og det i højere grad end noget andet sted i det sociale system. Borgerens stemme høres kun svagt i det administrative ankesystem. Den enkelte har naturligvis en formel tale- og indsigelsesret, og som klager kan man både i nævn og styrelse få en samtale med den sagsbehandler, der sidder med den pågældende sag. Selve systemets struktur vanskeliggør imidlertid den sikring af borgerens indflydelse, som ellers står som et helt centralt element i retssikkerhedsloven (jf. Ketscher 2002, s. 308). Kun i visse nævn – og her kun ved sjældne lejligheder – gives borgeren mulighed for at deltage ved selve nævnsmødet. Det er ikke nogen ret, som klageren kan påkalde sig.

Under feltarbejdet i det undersøgte nævn blev en enkelt forespørgsel fra en borger om muligheden for at fremlægge sin sag for nævnet imødekommet fra sekretariatets ledelse. I dette tilfælde voksede tidsforbruget til behandling af sagen radikalt, både på grund af fremlæggelsen, men også på grund af den tilsvarende lange diskussion mellem nævnsmedlemmerne, som efterfølgende fandt sted. Det er, som enhver retsanvender vil vide, vanskeligt at træffe afgørelse i en sag, hvor man har stået ansigt til ansigt med den berørte borger. Med en organisering af arbejdet i de sociale nævn, hvor man fra centraladministrationens side forventes at behandle 30, 40 eller flere sager på hvert nævnsmøde, er det vanskeligt at se, hvordan en sådan form for borgerinddragelse skulle kunne foregå i noget større omfang.

Det er vigtigt at slå fast, at det nuværende klagesystem ikke er gearret til aktiv brugerinddragelse, men i sin grundstruktur bygger på, at nævnssekretariatets sagsbehandlere repræsenterer borgeren. Det følger af *officialprincippet*, der gælder overalt i forvaltningen, hvorefter myndigheden har pligt til at oplyse sagen fuldt ud. Dette står i modsætning til *forhandlingsprincippet*, som kendetegner domstolenes behandling af civile sager, og hvor »parterne hver for sig skal fremkomme med de oplysninger, som de ønsker, domstolene skal tage stilling til« (Sejr 1999, s. 269; se også Smith 2000, s. 114ff).

Officialprincippet virkning peger altså hen mod, at de administrative klagesystemer netop *ikke* udgør domstole – og på det sociale område er denne myndighedspligt i sig selv blevet udpeget som vigtig for borgerens retssikkerhed. Den sociale klient forventes som udgangspunkt ikke at være i en tilstrækkelig gunstig position til selvstændigt at kunne

agere part i sin egen sag. Han eller hun må i stedet sætte sin lid til sagsbehandlerne og lægdommernes arbejde. Grundlaget i klagesystemet er således, at borgeren betragtes som repræsenteret af fagpersoner, der er i stand til at foretage objektive problembestemmelser af klagerens situation. Mens dette billede af såvel statens rolle som borgerens position i velfærdssamfundet muligvis var nogenlunde i overensstemmelse med virkeligheden i slutningen af 1960'erne, så er spørgsmålet, om en sådan konstruktion er i trit med situationen i dag.

Afrunding

Denne artikel har diskuteret relationen mellem monisme og polycentri i retsanvendelsen inden for det sociale klagesystem og her primært beskæftiget sig med et polycentrisk symptom, som der sjældent er megen fokus på, nemlig det komplicerede samspil mellem de forskellige professioner, som er repræsenteret i socialretten. Med afsæt i nævnsbehandlingen af to klagesager om tildeling af førtidspension er det blevet demonstreret, hvordan der opstår vanskeligheder, når præmissen om videnskabelig positivisme ikke længere viser sig holdbar, og professionerne begynder at strides om uigennemsigtige menneskelige anliggender. Hovedargumentet i diskussionen har været, at denne kundskabsmæssige pluralisme spejler postmoderne træk ved vores nuværende samfund, og at det på mere eller mindre direkte vis har indflydelse på velfærdsstatens institutioner.

Den anden side af ligningen – den repræsenterede borger – er blevet belyst mere indirekte i artiklen, da klagerens subjektive erfaringer med ankesystemet ikke indgår i undersøgelsesmateriale. Ikke desto mindre viste eksempel materialet, at det bestemt ikke er alle borgere på det sociale område, som stiller sig tilfredse med den grundlæggende passive position, der er indbygget i klagesystemet. Den sidste case illustrerede desuden, at en kritisk og aktivistisk tilgang hos borgeren faktisk har effekt, især hvis man formår at spille de respektive ekspertsystemer ud mod hinanden.

Samlet set er antallet af klagesager på det sociale område på ingen måde overvældende, hvilket ofte bliver betragtet som udtryk for, at borger og forvaltning formår at spille konstruktivt sammen i socialforvaltningerne, og at konflikter afbødes lokalt før de ender i ankesystemet (Larsen 2001). En anden forklaring kunne være, at ankesystemet med dets nuværende udformning ikke i udpræget grad anses for et brugbart forum af de sociale klienter, der ønsker at udtrykke deres utilfredshed med den kommunale forvaltning. Muligvis taler klagesystemet slet ikke til den reflektive borger, som i stigende grad tegner billedet i den postmoderne æra. Tavshed kan som bekendt også være en form for oprør.

Referencer

- Giddens, Anthony. *Modernitetens konsekvenser*. København: Hans Reitzels Forlag, 1994 [1990].
- Henrichsen, Carsten. *Retssikkerhed og moderne forvaltning. En retspolitisk studie i samspillet mellem stat, forvaltning og borger*. København: Akademisk Forlag, 1997.
- Herzfeld, Michael. *The social production of indifference. Exploring the symbolic roots of Western bureaucracy*. Oxford: Berg, 1992.
- Jakobsen, Turf Böcker. »Institutionel etnografi – myter og logikker i moderne organisationer«, s. 111-130, Ole Bjerg & Kaspar Villadsen (red), *Sociologiske metoder. Fra teori til analyse i kvantitative og kvalitative studier*. København: Samfundslitteratur, 2006.
- Jakobsen, Turf Böcker. *Legitimitetens logik. Institutionelle dilemmaer i det sociale klagesystem*. Ph.d. afhandling, Sociologisk Institut. København: Københavns Universitet, 2004.
- Ketscher, Kirsten. *Socialret*. 2. udgave. København: Forlaget Thomson, 2002.
- Larsen, Brian. »Den kommunale sagsbehandling er langt bedre end sit rygte«, s. 32-33, *Nybedsmagasinet Danske Kommuner*, 34, 2001.
- Liotard, Jean-Francois. *Viden og det postmoderne samfund*. København: Slagmark, 1996[1979].
- Meeuwisse, Anna. »Brugerorganisationer og behandling«, s. 217-235, Tine Egelund & Turf Böcker Jakobsen (red), *Behandling i socialt arbejde. Begreb og praksis*. København: Hans Reitzels Forlag, 2006.
- Schön, Donald A. *The reflective practitioner. How professionals think in action*. New York: Basic Books, 1983.
- Scott, W Richard. *Institutions and organizations*. Thousand Oaks, Californien: Sage, 1995.
- Sejr, Lis. »Retssikkerhed i socialforvaltningen«, s. 243-270, *Kommunestyre i retlige rammer. En antologi i anledning af KommuneKredits 100 års jubilæum*. København: Kommunernes Landsforenings Forlag, 1999.
- Skårderud, Finn. *Uro – en rejse i det moderne selv*. København: Tiderne Skifter, 1999.
- Smith, Eva. *Civilproces. Grundlæggende regler og principper*. 4. udgave. København: Thomson/GadJura, 2000.
- Villadsen, Kaspar. »Behandlingsbegrebets historie. Om det sociale behandlingsarbejdes dannelse og forandring«, s. 29-48, Tine Egelund & Turf Böcker Jakobsen (red), *Behandling i socialt arbejde. Begreb og praksis*. København: Hans Reitzels Forlag, 2006.
- Zahle, Henrik. *Praktisk retsfilosofi*. København: Christian Ejlers Forlag, 2005.